

НАІК ХАЧАТУРОВУЧ ШАХБАЗЯН – ORGANIZER OF HYGIENE AND SANITARY, SCIENTIST, TEACHER, TRUE PATRIOT OF THE UKRAINIAN FATHERLAND

(in commemoration of the 125-th birth anniversary)

Yavorovskiy O.P., Shkurko H.A., Chaika Yu.H.

ГАЙК ХАЧАТУРОВИЧ ШАХБАЗЯН – ОРГАНІЗАТОР САНИТАРНО-ГІГІЄНИЧНОЇ СПРАВИ, НАУКОВЕЦЬ, ПЕДАГОГ, ПАЛКИЙ ПАТРІОТ УКРАЇНИ (до 125-річчя від дня народження)

21

**ЯВОРОВСЬКИЙ О.П.,
ШКУРКО Г.А.,
ЧАЙКА Ю.Г.**
Національний медичний
університет
ім. О.О. Богомольця,
м. Київ, Україна

січня 2021 року виповнилося 125 років від дня народження відомого в Україні та світі видатного гігієніста, доктора медичних наук, професора, члена-кореспондента АМН СРСР, заслуженого діяча науки України Гайка Хачатуровича Шахбазяна – непересічної людини, яка пройшла творчий шлях від практичного санітарного лікаря до наукового співробітника, директора Київського НДІ гігієни праці та професійних захворювань, завідувача кафедри гігієни праці і професійних захворювань Київського медичного інституту імені О.О. Богомольця, експерта Всесвітньої організації охорони здоров'я з питань професійного здоров'я.

Гайк Хачатурович Шахбазян народився 1896 року у Вірменії у багатодітній селянській сім'ї. За часів Російської імперії йому, єдиному з восьми рідних братів та сестер, пощастило закінчити Єреванську гімназію, а згодом (1916 року) вступити на медичний факультет Київського університету Святого Володимира.

Навчання в університеті було перерване революцією. Та за першої нагоди Гайк Хачатурович повернувся до навчання і 1925 року закінчив Київський медичний інститут – це був перший радянський випуск лікарів.

Трудову діяльність з дипломом практикуючого лікаря-клініциста він розпочав на посаді районного санітарного лікаря у м. Ржищів, що на Київщині. За ініціативи Гайка

**ГАЙК ХАЧАТУРОВИЧ ШАХБАЗЯН –
ОРГАНІЗАТОР САНИТАРНО-ГІГІЄНИЧНОЇ
СПРАВИ, НАУКОВЕЦЬ, ПЕДАГОГ,
ПАЛКИЙ ПАТРІОТ УКРАЇНИ
(до 125-річчя від дня народження)**

Яворовський О.П., Шкурко Г.А., Чайка Ю.Г.
Національний медичний університет
ім. О.О. Богомольця, м. Київ, Україна

Досліджено творчий шлях професора Гайка Хачатуровича Шахбазяна, етапи становлення та розвитку його особистості від практичного санітарного лікаря до наукового співробітника, директора інституту та завідувача кафедри, а також експерта ВООЗ та члена-кореспондента АМН СРСР. Проаналізовано вклад науковця у фізіологію та гігієну праці, зокре-

ма у науковий напрям, заснований професором Шахбазяном – гігієну виробничого мікроклімату. Вивчено етапи роботи вченого та педагога у Київському науково-дослідному інституті гігієни праці та професійних захворювань і на кафедрі гігієни праці та професійних захворювань Київського медичного інституту ім. О.О. Богомольця.

Проаналізовано монографії, підручники, методичні посібники, лекції вченого та його громадську діяльність. Славні традиції наукової школи професора Шахбазяна продовжили його численні учні.

Ключові слова: історія медицини, гігієна праці, професійне здоров'я, виробничий мікроклімат.

Хачатуровича у цьому районі було створено Будинок санітарної просвіти.

1928 року – від заснування Київського НДІ гігієни праці та профзахворювань – було створено опорний пункт інституту у м. Кагарлик Київської області, очолити який було запрошено молодого районного санітарного лікаря із м. Ржищева Г.Х. Шахбазяна, де він розпочав свої дослідження з гігієни та охорони праці робітників цукрових заводів. Від 1928 року він – науковий співробітник, а за два роки – завідувач лабораторією мікроклімату Київського НДІ гігієни праці та профзахворювань [1]. Серед наукових праць Г.Х. Шахбазяна на той час – «Санитарная характеристика детальных профессий свеклосахарного производства (свеклосахарные заводы)» (Шахбазян Г.Х., Гальберштат С.А., Логвинская М.Л., Издание УНИСа, К., 1931, 86 с.), «Метеорологический чинник в обставинах польових збиральних робіт і про методи його дослідження» (Труди та матеріали Київського крайового інституту патології та гігієни праці. Випуск 1, 1931. С. 18-40), «Матеріали про сільськогосподарський травматизм на Україні за 1933 рік» (Профілактична медицина, № 9, 1934, С. 24-33), «Оздоровление метеорологических условий на свеклосахарных заводах» (Шахбазян Г.Х., Чернин Л.В., Гигиена труда и техника безопасности, № 1, 1935), «Рациональное сидение на тракторе» (Шахбазян Г.Х., Брагинский П.Л., Журнал «Тракторист и комбайнер». № 5, 1937), «Фригометр системы П.С. Голышевского и Г.Х. Шахбазяна» (Гигиена и санитария, № 7, 1939. С. 21-28), «Некоторые пути улучшения теплоотдачи и организация отдыха в горячих цехах» (Шахбазян Г.Х., Витте Н.К., «Гигиена и санитария», № 4, 1940) «Универсальный электротермометр» (Шахбазян Г.Х., Эрман И.М., «Наука и техника», № 12, 1940), «Температура кожи и комфорт», «Методика исследова-

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ

довання метеорологического фактора» (2-й Украинский съезд промврачей. 1940).

У 1939 році Шахбазян Г.Х. стає директором інституту і керує ним до початку війни (1941). Очоливши кафедру загальної гігієни Київського стоматологічного інституту, він від 1932 року паралельно з проведенням наукових досліджень успішно займався і педагогічною діяльністю.

На початку Другої світової війни Г.Х. Шахбазян, маючи як директор наукової установи бронь, вступив добровольцем у діючу армію – був командиром санітарного взводу 333-го санітарного батальйону 255-ї стрілецької дивізії, яка вела бойові дії на підступах до Києва. У результаті стрімкого просування німецьких військ на схід у перші тижні війни у районі міста Пирятин Г.Х. Шахбазян з групою однополчан опинився в оточенні. При спробі прорватися з оточення був серйозно поранений біля хутора Гайки і врятувався від неминучої загибелі завдяки мешканцю того ж хутора І. Молекули. Більше тижня приховував Іван Молекула пораненого у своєму будинку, після чого переправив його до Лохвиці, де на той час почав функціонувати підпільний шпиталь для поранених радянських воїнів. Слід зазначити, що шпиталь, в якому лікувався Г.Х. Шахбазян, відіграв ключову роль у його долі у роки перебування в окупації. Саме тут він познайомився з військовим лікарем С.М. Ходжаміровим, за рекомендацією якого вступив до лав лікарів-підпільників.

Спільна діяльність лікарів підпільної організації сприяла встановленню довірчих стосунків між ними: Шахбазяна Г.Х. з Ходжаміровим С.М., хірургами Титовим Б.С. і Монблановим В.В., які вели велику роботу з порятунку полонених солдатів і офіцерів у Лохвиці і лікарні Гадяча; з лікарем села Бодаква Зименковою Л.В., яка переховувала у себе радянських лікарів і створювала їм умови для роботи серед населення, очолювала агітаційну роботу підпільників проти окупантів; зі стоматологом Станіславською Ц.Д., активною учасницею підпільної групи в організації агітаційно-пропагандистської діяльності; лікарем-терапевтом Закаїдзе Т.І., «помилкові» діагнози якого допомагали жителям Лохвиці і району уникнути відправки на примусові роботи до Німеччини, надавав медичну допомогу радянським воїнам, які залишилися у тилу ворога.

Добрі стосунки у Г.Х. Шахбазяна склалися і з чоловіком Ц.Д. Станіславської М.З. Станіславським – членом підпільної групи лікарів.

Г.Х. Шахбазян згадував: «Велику роботу було проведено у справі звільнення української молоді від вивезення до Німеччини. Зокрема, із села Гамаліївка усі, хто з цією метою вдавався до моєї допомоги, тим чи іншим способом були звільнені від вивезення. Група радянських громадян єврейського походження була схована лікарями і тим самим врятована від загибелі. Деякі прізвища я пам'ятаю: Станіславська Цілія Давидівна, Шаїнська Ірина Борисівна,

Красницька Ганна Іванівна та інші». Агітаційно-пропагандистська діяльність лохвицького підпілля та групи лікарів була досить ефективною і не раз сприяла зриву планів окупаційних властей. Показовою була її роль у підготовці заклоту особового складу батальйону полонених – так званого вірменського легіону, що дислокувався у Лохвиці. Але напередодні повстання фашисти розкрили підпілля легіонерів. 12 його учасників були негайно розстріляні. Легіон був роззброєний і відправлений до Франції, де були засуджені до смерті ще 43 легіонери, причетні до підготовки повстання [2].

У лютому 1968 року за мужність та відвагу, проявлені у боротьбі з фашистськими загарбниками у лавах партизанських загонів і підпільних організацій, Г.Х. Шахбазян та його колишня студентка і учасниця лохвицького підпілля Ц.Д. Станіславська були нагороджені медаллю «За відвагу». Серед усіх своїх нагород цю бойову медаль лікар Гайк Хачатурович цінував найбільше.

Увесь час перебування на окупованій території його вважали зниклим безвісти. Донь-

ка Інна Шахбазян та дружина Софія Яновська, які були евакуйовані до м. Андижан Узбецької РСР, вперше почули по радіо, що він їх розшукує, у знаменний для всіх киян день – 6 листопада 1943 року – день визволення Києва від нацистських загарбників, який став пам'ятним і для родини Гайка Шахбазяна.

Війну Г.Х. Шахбазян закінчив у Відні у ранзі старшого викладача курсів удосконалення медичного складу 1-го Українського фронту.

У 1946 році Гайк Хачатурович знову очолив Київський НДІ гігієни праці та профзахворювань (нині Інститут медицини праці імені Ю.І. Кундієва НАМН України). Зусиллями Г.Х. Шахбазяна заклад було перебазовано із будинку на вулиці Рейтарській, 12 до більш просторої будівлі на вул. Чкалова, 33. В інституті було відкрито аспірантуру, куди прийшли молоді науковці, які згодом стали відомими фізіологами, гігієністами, токсикологами та клініцистами – О.Н. Горбань-Буркацька, Г.Є. Жирнова, Ю.І. Кундієв, Г.П. Охріменко, Є.І. Спину, Ф.М. Шлейфман, Л.О. Добровольський, О.П. Краснюк та інші. В Інституті гігіє-

ни праці та профзахворювань Гайк Хачатурович створив і обладнав нові сучасні лабораторії, розгорнув установки для експериментальних досліджень.

Вже 1940 року у Харкові на II Українському з'їзді промислових лікарів Г.Х. Шахбазян виступив з доповіддю про вплив на організм працівників метеорологічного фактора та гігієнічного нормування мікроклімату.

Свою докторську дисертацію на тему: «Основи гігієнічного нормування виробничого мікроклімату» Г.Х. Шахбазян практично завершив ще 1941 року (її врятувала під час евакуації його дружина Софія Яновська). Проте офіційний захист відбувся лише 1949 року. У ті часи не було наукових керівників та консультантів, але «старим» другом та соратником Г.Х. Шахбазяна у галузі фізіології праці, у т.ч. гігієни виробничого мікроклімату, слід вважати доктора медичних наук, професора Миколу Карловича Вітте, який працював разом з ним у відповідному відділі інституту, був співавтором кількох наукових праць, під час війни виконував обов'язки директора інституту – так би мовити, підставив плече своєму товаришу, який пішов на фронт. Згодом, у 1950-1960-х роках, коли М.К. Вітте працював проректором Вінницького медичного інституту, «старий» друг постійно запрошував Г.Х. Шахбазяна бути головою державної екзаменаційної комісії вишу. На ці запрошення від Гайка Хачатуровича ніколи не було відмови.

Слід також відзначити тридцятирічну співпрацю Г.Х. Шахбазяна з доктором медичних наук, професором Йосипом Михайловичем Ерманом (1946-1969 рр. – завідувач відділу гігієни праці, 1946-1952 рр. – заступник директора з наукової роботи інституту). Вони ніби доповнювали один одного: в одного – зацікавленість експериментом, а в іншого – глибоке знання практики.

Завдяки ініціативі Г.Х. Шахбазяна в інституті було ство-

Середина 1960-х рр. Кафедра гігієни праці та професійних захворювань КМІ імені О.О. Богомольця:
перший ряд: В.В. Паустовська, Г.О. Гончарук, І.М. Трахтенберг, Г.Х. Шахбазян, Є. . Ліхтенштейн, крайній справа – І.В. Савицький.
другий ряд: В.Є. Балашов, Є.О. Кречковський, сьома – Г.Ф. Пікульська, крайній справа – М.М. Коршун та М.Ф. Борисенко.

HAIK KHACHATUROVYCH SHAKHBAZIAN – ORGANIZER OF HYGIENE AND SANITARY, SCIENTIST, TEACHER, TRUE PATRIOT OF THE UKRAINIAN FATHERLAND (IN COMMEMORATION OF THE 125-TH BIRTH ANNIVERSARY) Yavorovskiy O.P., Shkurko H.A., Chaika Yu.H. O.O. Bohomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine

The creative pathway of Professor Haik Shakhbazian, including the stages of the formation and development of his personality from practical sanitary physician to scientific researcher, Director of the Institute and Head of the Department, as well as the WHO expert and Corresponding Member of the USSR Academy of Medical Sciences was investigated. The con-

tribution of the scientist to physiology and labour hygiene, in particular to a new scientific direction – the hygiene of the industrial microclimate, founded by Professor Shakhbazian, has been analyzed. The stages of the scientist's and teacher's work at Kyiv Scientific Research Institute of Labour Hygiene and Occupational Diseases and at the Department of Labour Hygiene and Occupational Diseases in the Bohomolets Kyiv Medical Institute were studied. Monographs, textbooks, teaching materials, lectures of the scientist and his social activities were analyzed. The glorious traditions of the Professor Shakhbazian's scientific school were continued by his numerous students.

Keywords: history of medicine, hygiene of labour, occupational health, industrial microclimate.

рено нові лабораторії, сконструйовано низку найнеобхідніших на той час для наукового закладу приладів.

Створені в інституті експериментальні майстерні стали особливим місцем, де здійснювалося конструювання приладів для майбутніх наукових досліджень. Надалі ці прилади активно використовувалися у лабораторіях та клініках науково-дослідних установ. Особливо високо науковці оцінили сконструйовані Г.Х. Шахбазяном універсальний електротермометр, фригориметр та фригограф. Деякі з цих приладів можна побачити нині у музеї кафедри.

1952 року, відтоді як Гайка Хачатуровича було обрано завідувачем кафедри гігієни праці Київського медичного інституту імені О.О. Богомольця, розпочався період його активної педагогічної та громадської діяльності, доповнюючи наукову, що тривав наступні три десятиліття.

Сферу наукових інтересів Г.Х. Шахбазяна становили актуальні проблеми гігієни праці, а саме: оздоровлення умов праці у сільському господарстві, гігієна виробничого мікроклімату, промислова токсикологія, вивчення професійної алергії, гігієна розумової праці.

Гайк Хачатурович Шахбазян увійшов в історію профілактичної медицини передусім як автор методології комплекс-

ної гігієнічної оцінки виробничого мікроклімату, який об'єднує температуру, відносну вологість, швидкість руху повітря та інфрачервоне випромінювання від оточуючих поверхонь і предметів. У своїй докторській дисертації Гайк Хачатурович вперше висунув тезу про те, що основним критерієм впливу виробничого мікроклімату на організм працівників має слугувати стан фізіологічних функцій, які відповідають за терморегуляцію організму. Це фундаментальне положення було покладене в основу гігієнічного нормування параметрів мікроклімату та конструювання приладів для визначення температури, вологості, рухомості повітря, теплового випромінювання, а також приладів вимірювання температури тіла і шкіри працівників у виробничих умовах. Суб'єктивний показник – теплосприйняття людини – було вперше обрано як критерій для гігієнічної оцінки мікроклімату, а температуру шкіри та потовиділення – як критерії комфорту. Було запропоновано «комфортними вважати такі умови мікроклімату, коли при гарному теплосприйнятті теплова рівновага організму забезпечується без напруги терморегуляторного апарату, а фізіологічні зміни не виходять за межі коливань, що є звичними для даного колективу у даній кліматичній зоні». Проведення на виробничих

об'єктах країни гігієнічної оцінки мікроклімату супроводжувалося реалізацією низки практичних заходів з оздоровлення виробничого мікроклімату та профілактики його несприятливого впливу на організм, що були запропоновані Шахбазяном та його учнями [3].

Г.Х. Шахбазян став визнаним лідером з питань гігієни виробничого мікроклімату не лише у нашій країні, а й в Європі і світі, оскільки запрошувався та протягом багатьох років працював експертом ВООЗ у цій галузі.

Дослідження кафедри з гігієни виробничого мікроклімату мали великий практичний вихід, оскільки дали змогу науково обґрунтувати гігієнічні нормативи мікроклімату виробничих приміщень, увійшли до санітарного законодавства України і колишнього СРСР.

Основні наукові положення учення Г.Х. Шахбазяна про виробничий мікроклімат викладено у його монографіях «Гигиеническое нормирование микроклимата производственных помещений» (Київ, 1952), «Гигиена производственного микроклимата» (Київ, 1977), «Виробничий мікроклімат і здоров'я людини» (Київ, 1981) (дві останні разом з Ф.М. Шлейфман).

З приходом на кафедру Гайк Хачатурович продовжував і розвивав заснований Медведом Л.І. науковий напрямок

з токсикології та гігієни застосування пестицидів у сільському господарстві. Для цього було створено спеціальну наукову лабораторію з додатковим штатним складом і віварієм в окремому приміщенні на вулиці Пушкінській, 22. Сконструйовано і встановлено отруювальні камери з устаткуванням для відбору проб повітря, камери для дослідження умовних рефлексів і функціонального стану серцево-судинної системи, придбано лабораторні прилади для біохімічних досліджень. Здійснювалися широкі експериментальні дослідження з вивчення токсичності і характеру впливу ртуті, ртуть-, хлор- і фосфорорганічних пестицидів. У роботі брали участь викладачі кафедри Трахтенберг І.М., Балашов В.Є., Борисенко М.Ф., Савицький І.В., Гончарук Г.О., аспіранти Бурий В.С., Кулик Г.І., Коршун М.М., Уваренко А.Р., Черпак В.В., Шевченко А.М., Паустовська В.В., молодші наукові співробітники Кирсенко В.В., Закордонець В.І., Лаговський Ф.А., гуртківці Добровольський Л.О., Врочинський К.К., Векслер І.Г. та інші.

На наукових конференціях і симпозиумах, у вітчизняних та зарубіжних виданнях відображалися результати оригінальних досліджень кафедри з

гігієнічного нормування чинників малої інтенсивності, токсичного впливу цих факторів на працівників, комбінованої дії виробничих отрут і високої температури. Дослідження з розробки теоретичних питань комбінованої дії виробничого мікроклімату та хімічних речовин Гайк Хачатурович розпочав одним із перших на теренах СРСР [4, 5].

За керівництва Г.Х. Шахбазяна кафедра започаткувала безперервну підготовку наукових і педагогічних працівників, починаючи від навчання студентства у КМІ через перші досліді молодих науковців-гуртківців на кафедрі до ґрунтовних наукових досягнень у НДІ та ВНЗ, які очолювали друзі та соратники Шахбазяна – Лев Іванович Медведь (Київський НДІ гігієни праці та профзахворювань до 1964 року, ВНДІГІНТОКС – від 1964 р.) та Денис Миколайович Калюжний (НДІ загальної та комунальної гігієни ім. О.М. Марзєєва).

У ці роки кафедра активізувала свою діяльність з підготовки науково-педагогічних кадрів в аспірантурі. Аспіранти кафедри успішно виконували кандидатські, а потім і докторські дисертації. За консультації і керівництва Шахбазяна Г.Х. підготовано і захищено 22 докторські і понад 20 кандидатських дисертацій.

Серед учнів Шахбазяна слід насамперед пригадати перших повоєнних здобувачів Спину Є.І. та Шлейфман Ф.М. Євгенія Ісааківна Спину, доктор медичних наук, професор, академік Екологічної академії наук України, розробила та здійснила токсиколо-гігієнічну оцінку та регламентацію безпечного застосування нових хлорорганічних пестицидів групи дієнового синтезу, вперше у світі започаткувала гігієнічне нормування пестицидів у ґрунті, запровадила математичне моделювання та прогноз циркуляції пестицидів в об'єктах довкілля. Доктору медичних наук, професору Феліксі Максимівні Шлейфман – продовжувачу започаткованого Г.Х. Шахбазяном напрямку гігієни виробничого клімату – належить розробка проблеми інтермітуючої дії виробничого мікроклімату, коли спостерігається його переривчаста дія у часі, пов'язана з особливостями технологічних процесів, і коливання рівнів температури та інших супутніх факторів.

Один з відомих учнів Шахбазяна Г.Х. Савицький І.В., який у подальшому очолив кафедру гігієни харчування, став деканом санітарно-гігієнічного факультету, провів серію експериментальних досліджень, спрямованих на розкриття механізму комбінованої дії нагрівального мікроклімату і токсичних хімічних речовин, результати яких Ігор Вікторович узагальнив у своїй докторській дисертації «Комбинированное действие на организм химических веществ группы тяжелых металлов и высокой температуры воздушной среды» (К., 1971).

Учень Гайка Хачатуровича Шахбазяна Борисенко М.Ф. пройшов творчий науковий шлях на кафедрі гігієни праці аспірантом, асистентом, доцентом, захистив кандидатську, а потім докторську дисертації з проблем токсикології ртутьорганічних сполук «О механизмах повреждающего действия ртутьорганических соединений» (К., 1973), став завідувачем кафедри гігієни дітей та підлітків, деканом

Серед студентів та колег. Сидять: Борисенко М.Ф., Гончарук Г.О., Шевченко А.М., Шахбазян Г.Х., Балашов В.Є. Кінець 1970-х років.

ГАЙК ХАЧАТУРОВИЧ ШАХБАЗЯН –
ОРГАНИЗАТОР САНИТАРНО-
ГИГИЕНИЧЕСКОГО ДЕЛА, УЧЕНЫЙ,
ПЕДАГОГ, ИСТИННЫЙ ПАТРИОТ
УКРАИНЫ

(к 125-летию со дня рождения)

**Яворовский А.П., Шкурко Г.А.,
Чайка Ю. Г.,**

*Национальный медицинский университет
им. А.А. Богомольца, г. Киев, Украина*

*Исследован творческий путь профессора
Гайка Хачатуровича Шахбазяна, этапы
становления и развития его личности от
практического санитарного врача до
научного сотрудника, директора института
и заведующего кафедрой, а также
эксперта ВОЗ и член-корреспондента
АМН СССР. Проанализирован вклад
ученого в физиологию и гигиену труда,*

*в частности в новое научное направление,
основанное профессором Шахбазяном –
гигиену производственного микроклимата.
Изучены этапы работы ученого и
педагога в Киевском научно-
исследовательском институте гигиены
труда и профессиональных заболеваний,
на кафедре гигиены труда и
профессиональных заболеваний Киевского
медицинского института
им. А.А. Богомольца. Проанализированы
монографии, учебники, методические
пособия, лекции ученого и его обществен-
ная деятельность. Славные традиции
научной школы профессора Шахбазяна
продолжили его многочисленные ученики.*

Ключевые слова: история медицины,
гигиена труда, профессиональное здо-
ровье, производственный микроклимат.

санітарно-гігієнічного факуль-
тету.

Серед учнів Г.Х. Шахбазяна,
які працювали на кафедрі –
доцент В.С. Балашов, напрям
наукової діяльності якого був
присвячений профілактиці
мікромеркуріалізму; доцент
Г.О. Гончарук – відомий фахі-
вець у галузі фізіології та гігіє-
ни праці жінок і підлітків;
колишній аспірант, асистент
кафедри, а у подальшому –
доктор медичних наук, профе-
сор В.В. Паустовська.

1964 року вийшла монографія
Г.Х. Шахбазяна у співав-
торстві з І.М. Трахтенбергом
«Гигиена умственного труда»
(М. : Медицина). Того ж року
Ісаак Михайлович захистив
докторську дисертацію з про-
блем мікромеркуріалізму та
токсикології органічних спо-
лук ртуті, створену на кафедрі
за наукової консультації Шах-
базяна Г.Х., а за два роки став
другим професором кафедри,
згодом перейшов до НДІ гігіє-
ни праці та професійних
захворювань і став одним з
провідних науковців у галузі
медицини праці, профілактич-
ної токсикології і медичної
екології у нашій країні.

Багато учнів Г.Х. Шах-
базяна, докторів і кандидатів
наук, стали відомими науков-
цями, очолили кафедри та
лабораторії у медвишах, від-
діли у НДІ України, Грузії,
республік Середньої Азії
(А.М. Шевченко, Л.О. Добро-
вольський, А.Р. Уваренко,

Є.О. Кречковський, Ф.М. Шлей-
фман, Є.І. Спину, Г.І. Кулик,
О.І. Стежинська, М.Є. Кура-
швілі, В.Г. Багіров, В.С. Бу-
рий та інші).

На кафедрі здійснювалася
підготовка науково-педагогіч-
них кадрів для інших країн.
Зокрема, виконав канди-
датську дисертацію аспірант з
Болгарії Зайков Христо Янчив
на тему: «Токсикологическая
характеристика гепатиурама
и иммунные реакции при его
воздействии». Нині він є відо-
мим науковим діячем, живе і
працює у Болгарії, обраний
академіком Національної ака-
демії наук Болгарії.

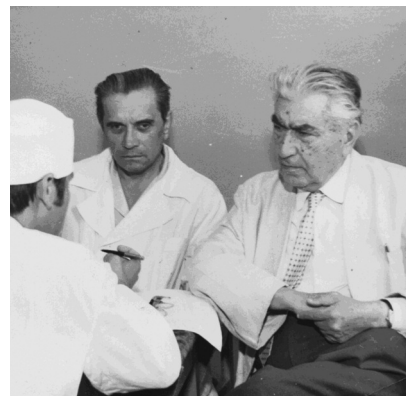
Характеризуючи навчально-
методичну і науково-педаго-
гічну роботу, слід зазначити,
що початок завідування Шах-
базяном Г.Х. кафедрою збігся
з впровадженням 6-річного
навчального плану підготовки
лікарів-гігієністів і епідеміоло-
гів на санітарно-гігієнічних
факультетах.

За редакції Г.Х. Шахбазяна
було опубліковано також
«Краткий курс лекций по
гигиене труда» (1963), вий-
шов з друку перший україно-
мовний підручник «Загальна
гігієна праці» (К. : «Вища
школа», 1970. 445 с.), допу-
щений МОЗ України для сту-
дентів санітарно-гігієнічних
факультетів медичних інсти-
тутів. Окрім Г.Х. Шахбазяна,
авторами окремих розділів
підручника були І.В. Са-
вицький, В.В. Паустовська,

В.Є. Балашов, І.М. Трахтен-
берг, Г.О. Гончарук, Л.Б. Чер-
нін та М.Я. Супоницький.

За редакції чл.-кор. АМН
СРСР Г.Х. Шахбазяна та проф.
Є.Г. Гончарука науковцями са-
нітарно-гігієнічного факуль-
тету КМІ було створено перший
на теренах СРСР навчальний
посібник «Основы предупредительного санитарного надзора» (К. : Вища школа, 1975. 312 с.), окремі глави якого написали Р.Д. Габович, Є.Г. Гончарук, Я.І. Костовецький, Л.Г. Дзюбенко, Т.К. Ігнат'єва, А.М. Шевченко, М.Ф. Борисенко, І.М. Трахтенберг, І.В. Савицький, І.П. Барченко, С.С. Познанський, А.Г. Глущенко, І.І. Слепушкіна, І.С. Артющенко, серед редакторів –
Є.О. Кречковський.

Особливо слід відзначити
підручник «Гигиена» за ре-
дакцією чл.-кор. АМН СРСР
Г.Х. Шахбазяна, який витри-

*Шахбазян Г.Х. (праворуч) та
Балашов В.Є. під час державного
іспиту, 1970-ті роки.*

мав три видання (М. : Медицина, 1964; М. : Медицина, 1971; К. : Вища школа, 1983). Через підвищений попит наступного року було надруковано додатковий наклад (посмертне, своєрідне четверте видання, 1984). Підручник було перекладено азербайджанською мовою (Баку : Маариф, 1975). Студенти лікувальних та педіатричних факультетів медичних вишів різних міст, областей та республік усієї країни високо цінували підручник за простоту та легкість подання матеріалу, велику кількість додатків у вигляді таблиць, схем та малюнків.

Підручник не втратив актуальності й дотепер.

У рік обрання Шахбазяна до Академії медичних наук СРСР (1957) держава направила новообраного члена академії у тривале відрядження до Кореї та Китаю. Очолював академічну делегацію віцепрезидент академії Тимаків В.Д. Шахбазян виступав з лекціями у медичних інститутах Пекіна та Пхеньяна, зустрічався з науковцями, громадськими, мистецькими та політичними діячами, зокрема з Кім Ір Сеном [6].

За ініціативи та сприяння Г.Х. Шахбазяна 1960 року при

кафедрі було організовано клінічний курс професійних хвороб, першою клінічною базою якого стала лікарня на вулиці Волинській. Очолював цей курс професор Ліхтенштейн Є.І., а до складу співробітників клініки увійшли доцент Е.В. Черкас, асистенти Г.Ф. Пікульська, С.М. Гулько. У цей період відбувалася тісна наукова співпраця гігієністів і профпатологів, проводилися клінічні обстеження робітників, що працювали в умовах дії несприятливого мікроклімату, полімерних сполук, виробничих отрут [7].

Гайк Хачатурович Шахбазян вів також активну громадську діяльність, був членом правління Української та Всесоюзної спілок гігієністів, Президії Вченої ради МОЗ УРСР, Вченої ради Комітету з науки при Раді Міністрів УРСР, експертом ВООЗ та інших наукових організацій, членом редакційних рад низки гігієнічних журналів. У 1940-1950-х роках він був лектором Товариства з поширення політичних та наукових знань Української РСР, неодноразово виступав у пресі, зокрема у союзній «Медицинской газете», відстоюючи здобутки гігієни праці, гігієни дітей та підлітків тощо.

Разом з іншими академіками, науковцями та медиками підтримав О.А. Грандо у створенні Музею медицини України з розміщенням його у будівлі Анатомічного театру.

Шахбазян був відкритою, щирою та доброзичливою людиною, прекрасним оратором, небайдужою особистістю, що несла добро оточуючим та завжди допомагала чесною та конструктивною порадою. Друзями Шахбазяна були його колеги-гігієністи не тільки з Києва (М.К. Вітте, Л.І. Медведь, Д.М. Калюжний, М.В. Баран та інші), але і з багатьох точок країни та світу (В.К. Навроцький – Харків, А.А. Летавет, Ф.Г. Кротков, М.В. Правдін – Москва, Є.Ц. Андреева-Галаніна, М.В. Лазарев – Ленінград, Вл. Бояджиев – Софія, Болгарія та інші), з якими він завжди вів листування, зустрічався на теренах наукових періодичних часописів, конференціях, семінарах та з'їздах, вів рецензування робіт, брав участь у гарячих дискусіях та звертався за порадою.

Наукова спільнота та держава гідно оцінили самовіддане служіння Г.Х. Шахбазяна. Як зазначалося вище, він був обраний членом-кореспондентом АМН СРСР, удостоєний звання «Заслужений діяч науки УРСР», почесного знака «Відміннику охорони здоров'я». За багаторічну плідну діяльність Гайка Хачатуровича нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани», багатьма медалями.

Г.Х. Шахбазян пішов з життя 1982 року. Його поховано на Байковому цвинтарі у Києві (ділянка № 33). На його могилі встановлено пам'ятник роботи відомого архітектора А.Ф. Ігнащенка.

1 лютого 2007 року на санітарно-гігієнічному корпусі НМУ імені О.О. Богомольця (проспект Перемоги, 34), де від 1967 по 1982 рік працював Г.Х. Шахбазян, встановлено гранітну меморіальну дошку.

Світлу пам'ять про непересячного науковця зі світовим ім'ям зберігають його співробітники, учні, послідовники.

Г.Х. Шахбазяном (сидить крайній ліворуч) і академік О.М. Марзєєв (другий ліворуч) під час вручення державних нагород у Президії Верховної Ради УРСР. 31. 10. 1953 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Медведь Л.І. Тридцять років Київському інституту гігієни праці та професійних захворювань. *Доповіді наукової сесії на честь 30-річчя інституту*. Київ, 1958. С. 5-18.

2. Кундієв Ю.І., Яворовський О.П., Езікян Г.М., Чайка Ю.Г. Період лохвицького підпілля у житті професора Г.Х. Шахбазяна 1941-1943 рр. *Науковий вісник Національного медичного університету імені О.О. Богомольця*. 2013. № 2-3 (41-42). С. 111-114.

3. Кундієв Ю.І. Професор Г.Х. Шахбазян – основоположник учения о производственном микроклимате. *Институт сквозь призму эпох*. Киев : Авиценна, 2014. С. 318-323.

4. Яворовський О.П., Паустовський Ю.О., Нікітюк О.А. та ін. 3 історії кафедри гігієни і екології № 2 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця та Інституту медицини праці імені Ю.І. Кундієва Національної академії медичних наук України: науково-дослідні, кадрові та освітні аспекти спільної виробничої діяльності й співробітництва. *Український журнал з проблем медицини праці*. 2018. № 4. С. 70-77.

5. Яворовський О.П., Паустовський Ю.О., Нікітюк О.А. та ін. Від кафедри професійної гігієни Київського медичного інституту до кафедри гігієни та екології № 2 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця: наукові та освітні пріоритети протягом 95 років (1923-2018). *Довкілля та здоров'я*. 2018. № 4 (89). С. 58-67.

6. Шахбазян Г.Х. В Пекине и Пхеньяне (заметки гигиениста). *Врачебное дело*. 1958. № 7. С. 1-4.

7. Шахбазян Г.Х., Лихтенштейн Е.И. Принципы организации и содержание

преподавания курса профессиональных заболеваний в Киевском медицинском институте имени А.А. Богомольца. *Гигиена труда и профессиональные заболевания*. 1961. № 7. С. 6-9.

REFERENCES

1. Medved L.I. Trydtsiat rokov Kyivskomu instytutu hihiieny pratsi ta profesiinykh zakhvoriuvan [Thirty Years of Kyiv Institute of Labour Hygiene and Occupational Diseases]. In : *Dopovidi naukovoї sesii na chest 30-richchia instytutu [Reports of the Scientific Session in Honor of the 30-th Anniversary of the Institute]*. Kyiv; 1958 : 5-18 (in Ukrainian).

2. Kundiiev Yu.I., Yavorovskiy O.P., Ezikian H.M. and Chaika Yu.H. Period lokhvytskoho pidpillia v zhytти profesora H.Kh. Shakhbaziana 1941-1943 rr. [The Period of Lohvysia Underground in the Life of Professor H.Kh. Shahbazian 1941-1943]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni O.O. Bohomoltsia*. 2013 ; 2-3 : 111-114 (in Ukrainian).

3. Kundiiev Yu.I. Professor G.Kh. Shakhbazyan – osnovopolozhnik ucheniya o proizvodstvennom mikroclimate [Professor G. Kh. Shakhbazian – the Founder of the Doctrine of the Industrial Microclimate]. In: *Institut skvoz prizmu epokh [Institute in the Light of Epoches]*. Kiev : Avitsenna; 2014 : 318-323 (in Russian).

4. Yavorovskiy O.P., Paustovskiy Yu.O., Nikitiuk O.A. et al. Z istorii kafedry hihiieny i ekolohii № 2 Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni Bohomoltsia ta Instytutu medytsyny pratsi imeni Yu.I. Kundiieva Natsionalnoi akademii medychnykh nauk Ukrainy: naukovo-doslidni, kadrovi ta osvitni aspekty spilnoi vyrobnychoi diialnosti y spivrobitnytstva [From the History of the Department of Hygiene and Ecology № 2, Bohomolets National Medical University and Yu.I. Kundiiev

Institute of Medicine of Labour, National Academy of Medical Sciences of Ukraine: Scientific, Personnel and Educational Aspects of Joint Activity and Collaboration]. *Ukrainskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi*. 2018 ; 4 : 70-77 http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JUJ_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IJ=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9625332 (in Ukrainian).

5. Yavorovskiy O.P., Paustovskiy Yu.O., Nikitiuk O.A. et al. Vid kafedry profesiinoi hihiieny Kyivskoho medychnoho instytutu do kafedry hihiieny ta ekolohii № 2 Natsionalnoho medychnoho universytetu im. O.O. Bohomoltsia: naukovi ta osvitni priorytety protiahom 95 rokov (1923-2018) [From the Department of Occupational Hygiene of Kyiv Medical Institute to the Department of Hygiene and Ecology № 2, O.O. Bohomolets National Medical University: Scientific and Educational Priorities for 95 Years (1923-2018)]. *Dovkillia ta zdorovia (Environment & Health)*. 2018 ; 4 (89) : 58-67 (in Ukrainian).

6. Shakhbazyan G.Kh. V Pekine i Pkheniane (zametki gigiyenista) [In Beijing and Pyongyang (Hygienist's Notes)]. *Vrachebnoye delo*. 1958 ; 7 : 1-4 (in Russian).

7. Shakhbazyan G.Kh. and Likhtenshteyn E.I. Printsipy organizatsii i soderzhaniye prepodavaniya kursa professionalnykh zabolevaniy v Kiyevskom meditsinskom institute imeni A.A. Bogomoltsa [The Principles of Organization and Content of Teaching of the Course of Occupational Diseases at the A.A. Bogomolets Kiev Medical Institute]. *Gigiyena truda i professionalnyye zabolevaniya*. 1961 ; 7 : 6-9 (in Russian).

Надійшло до редакції 12.11.2020